

II. POGLĄDY I OPINIE

ETNOLOGIA UKRAIŃSKA: OD ETNOLOGII „ETNICZNEJ” DO NARODOWEJ

W czasie krótkiego, na przełomie czerwca i lipca 2006 roku, pobytu we Lwowie i Kijowie, interesowały mnie, poza głównym celem wyjazdu, jakim było gromadzenie materiałów do studiów nad historią polskiej etnologii, zmiany w etnologii ukraińskiej po uzyskaniu przez ten kraj niepodległości w roku 1991. Etnologia ukraińska sprzed roku 1991, mimo pewnych atrybutów państwa przysługujących Ukrainie jako republice związkowej w ramach Związku Radzieckiego, nosiła charakter głównie nauki regionalnej lub etnicznej. Miała ograniczone możliwości decydowania o swoim rozwoju, była wmontowana w system nauki radzieckiej, koncentrowała się na kulturze ludowej najliczniejszej w republice grupy etnicznej. Przemiany polityczne stworzyły warunki przejmowania przez tę dyscyplinę cech etnologii narodowej. Oznaczało to powiązanie z potrzebami i aspiracjami narodu jako suwerennego podmiotu władzy w państwie, funkcjonowanie w ramach narodowych instytucji budowanych przez to państwo, posługiwanie się narodowym językiem, przejęcie odpowiedzialności za rozwój dyscypliny, włącznie z kształceniem w jej zakresie i nawiązywanie bezpośrednich kontaktów z nauką światową.

Odpowiedzi na pytanie o charakter i kierunek zmian poszukiwałem w trakcie spotkań z pracownikami odwiedzanych instytucji etnologicznych: instytutów Narodowej Akademii Nauk Ukrainy i katedr etnologii uniwersytetów we Lwowie i Kijowie. Prowadziłem rozmowy, zarówno indywidualne, jak i zbiorowe, z pracownikami i Dyrekcją Instytutu Ludoznawstwa (Інститут Народознавства) Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie (dyrektor: prof. S. Pavluk), Dyrekcją i Radą Naukową Instytutu Sztuki, Folklorystyki i Etnologii im. M.T. Rylskiego (Інститут Мистецтвознавства, Фолклористики та Етнології) tejże Akademii w Kijowie (dyrektor: prof. G. Skripnik) oraz z zespołami Katedry Etnologii Uniwersytetu im. I. Franko we Lwowie (kierownik: prof. R. Silecki) i Katedry Etnologii i Krajoznawstwa Uniwersytetu im. T. Szewczenki w Kijowie (kierownik prof. M. Grimicz). Ważnym źródłem mojej wiedzy były ponadto najnowsze publikacje. Wszystkim kolegom — etnologom ukraińskim, którzy informowali mnie o współczesnych pracach w ramach ukraińskiej etnologii i wskazali odpowiednią literaturę — serdecznie dziękuję.

Wyraźny był po roku 1991 rozwój instytucjonalny etnologii na Ukrainie. Sprzyjała temu rozwojowi świadomość roli kultury ludowej w kształtowaniu ukraińskiej kultury narodowej, co pozwoliło np. na wprowadzenie programu „Ludoznawstwo” do szkół podstawowych i wydanie w nakładzie wieluset tysięcy egzemplarzy podręcznika *Ukraïns'ke narodoznavstvo*¹, przygotowanego pod red. S. Pavluka. Kultura ludowa jest zresztą szeroko obecna w kulturze współczesnej (popularność wzornictwa ludowego w architekturze, dekoracji miejsc publicznych, grafice, odzieży noszonej współcześnie), a jej kolekcjonowanie popularne (uznanym kolekcjonerem sztuki ludowej jest m.in. prezydent Wiktor Juszczenko). Pomocą była również aktywność etnologów w życiu publicznym: kulturalnym, społecznym i politycznym, mająca zresztą swoje wzory w działalności w przeszłości takich uczonych jak Paweł Czubiński, autor słów hymnu narodowego, lub Iwan Franko, zaangażowany w pracach społecznych i w polityce. W roku 1992 dotychczasowy Oddział Instytutu Sztuki, Folklorystyki i Etnologii im. M. Rylskiego Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie uzyskał status oddzielnego Instytutu Ludoznawstwa tejże Akademii, zachowując w swojej strukturze Muzeum Etnografii i Przemysłu Artystycznego. Instytut powołał w roku 1995 dwumiesięcznik „Narodoznavčï zošiti” (ukazujące się pod red. S. Pavluka), jedno z dwóch najważniejszych dzisiaj czasopism etnologicznych na Ukrainie. Rozwija się Instytut Sztuki, Folklorystyki i Etnologii im. M. Rylskiego Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie, który swoją obecną nazwę przyjął w roku 1991, a swój początek wywodzi z powstałego w roku 1936 Instytutu Folkloru Ukraińskiego. Instytut mieści w sobie m.in. Zakład Etnologii, Zakład Folklorystyki Ukraińskiej, Pracownię Sztuki i Folklorystyki Zagranicznej, a także bogatą bibliotekę i archiwum. Wydaje, razem z Uniwersytetem w Kijowie i Międzynarodową Asocjacją Etnologów Ukraińskich, wychodzące od roku 1957 czasopismo „Narodna tvorčist' ta etnografiâ” (red. prof. G. Skripnik). Obydwa Instytuty pracują nad bibliografią etnologii ukraińskiej oraz nad niezwykle istotną w tamtejszych warunkach terminologią naukową w języku ukraińskim, szczególnie ważną w nauczaniu etnologii.

Nowym zjawiskiem jest powołanie samodzielnych katedr uniwersyteckich: Katedry Etnologii na Uniwersytecie im. I. Franko we Lwowie, utworzonej w roku 1995 z podziału dotychczasowej Katedry Historii i Etnografii Ukrainy oraz Katedry Etnologii i Krajoznawstwa Uniwersytetu im. T. Szewczenki w Kijowie, publikującej interesującą serię wydawniczą „Etnična istoriâ narodiv Èvropi” (wydanych już zostało 21 zeszytów). Jedynie te dwie katedry kształcą studentów etnologii, nadając im dyplomy magistra lub „specjalisty” z zakresu etnologii. Katedry mające w swojej nazwie etnologię lub etnografię, o charakterze placówek usługowych, istnieją ponadto na uniwersytetach w Odessie (Katedra Archeo-

¹ W zapisie nazw instytucji, nazwisk autorów oraz tytułów prac w języku ukraińskim zastosowałem system transliteracji zgodny z normą międzynarodową ISO 9:1995, przyjęty przez Polski Komitet Normalizacyjny.

logii i Etnologii), Czerniowcach (Katedra Średniowiecza i Etnologii), Iwano–Frankowsku, Użgorodzie (tu prof. M. Tivodar). Niektóre z tych katedr stały się ośrodkami interesujących prac badawczych, kwestionując przyjętą i utrwaloną w Imperium Rosyjskim i później w ZSRR zasadę, że uczelnie wyższe są powołane do uprawiania głównie dydaktyki. Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, niezwykle tam rozbudowana, dysponująca ponad 200 instytutami, może stracić również pozycję autonomicznego „ministerstwa nauki”. W czasie mojego pobytu w Kijowie, pod koniec czerwca 2006 roku, środowisko Akademii protestowało przeciwko wprowadzeniu zasady finansowania badań za pośrednictwem Ministerstwa Oświaty i Nauki Ukrainy. Kształcenie kadry naukowej odbywa się poprzez studia „aspiranckie” (przygotowujące do napisania i obrony pracy „kandydackiej”) oraz „doktorskie”, mające na celu uzyskania stopnia naukowego doktora, porównywalnego z naszym stopniem doktora habilitowanego. Prowadzą je instytuty Akademii Nauk i uniwersytety. Prawo do nadawania stopni z zakresu etnologii posiada, obok Instytutu Sztuki, Folklorystyki i Etnologii w Kijowie i Instytutu Ludoznawstwa we Lwowie, także Rada Naukowa Wydziału Historycznego Uniwersytetu im. T. Szewczenki w Kijowie, w ramach którego pracuje wymieniona już Katedra Etnologii i Krajoznawstwa. Przed rokiem 1991 Instytut w Kijowie mógł nadawać stopnie naukowe jedynie z folklorystyki, etnologowie zdobywali te stopnie w Mińsku, Leningradzie i w Moskwie.

W ramach demokratycznego państwa uzyskały możliwość działania również samorządowe organizacje etnologów, m.in. Miżnarodna Asociaciâ Ukraïns'kih Etnologiv; organizacje te jednak nie ustabilizowały się i dotąd nie uzyskały poważnego, ogólnoukraińskiego znaczenia.

Na czoło zainteresowań naukowych etnologów ukraińskich wysunęły się dwa obszerne zagadnienia, a mianowicie problemy etnogenezy i konsolidacji narodowej Ukraïnców oraz kultury Ukraïnców i Ukrainy. Etnogenezie poświęconych zostało wiele książek i artykułów, z których najważniejszymi są *Etnična ta etnokulturna istoriâ Ukraïni*, t. 1, red. G. Skripnik, Kiiv 2005, zaplanowana jako wydawnictwo trzytomowe oraz S. Pavluka *Etnogeneza ukraïnciv: sprobâ teoretičnoï kon'strukcii*, L'viv 2006. Pod redakcją tego ostatniego przygotowywana jest także czterotomowa praca *Etnogeneza ta etnična istoriâ naseleňnâ ukraïns'kih Karpāt*, której tom 1 ukazał się we Lwowie w roku 1999. Powstanie demokratycznego państwa sprzyja nie tylko studiom nad kształtowaniem się etnonarodu, ale również narodu obywatelskiego (por. A. Kolodij, *Do pitannâ pro sutnist' šlâhi i stadii formuvannâ gromadâns'koï nacii v Ukraïni*, „Narodoznavčii zošiti” nr 5/6, 2004). Duże zainteresowanie budzi także struktura etniczna Ukrainy (por. V. Naulko, *Hto i vidkoli žive v Ukraïni*, Kiiv 1998). Podobnie, obok studiów nad kulturą Ukraïnców (tu przede wszystkim trzytomowa monografia historyczno–etnograficzna *Ukraïnci*, z której ukazał się t. 2, pod red. G. Skripnik, Kiiv 2005), wydano liczne opracowania dotyczące wszystkich mieszkańców Ukrainy, np. *Kul'tura i pobut naseleňnâ Ukraïni*, red. V. Naulko, Kiiv 1991,

1993 oraz *Etnografîâ Ukraïni*, red. S. Marčuk, L'viv 2004. Liczne są obecnie prace poświęcone mniejszościom narodowym i etnicznym. W badaniach nad kulturą Polaków żyjących na Ukrainie szczególnie zasłużona jest L. Wahnina, która wydała *Pieśni ludowe Polaków Ukrainy*, Kiïv 2002, a ostatnio *Bajki polskie* (patrz recenzja w tymże tomie „Ludu”) oraz opublikowała wiele artykułów, m. in. „*Sučasna folklorna kul'tura polâkiv Ukraïni*, „Vsi mi diti tvoï, Ukraïno! Informacijno–metodičnij zbirnik” nr 6, Kiïv 2001. Polakami zajmują się także inni badacze, np. O. Kalakura w artykule *Teoretiko–metodologični zasady istoriko–etnopolitologičnogo doslidžennâ pol's'koï menšini v Ukraïni XX st.*, w: „Etnična istoriâ narodiv Ėvropi” nr 21, 2006. Znaczenie problematyki etnicznej każe badaczom ukraińskim zwracać uwagę na mentalne aspekty przynależności do grupy etnicznej (np. M. Grimič, *Tradicijnij svitoglâd ta etnopsihologični konstanti ukraïnciv. Kognitivna antropologiâ*, Kiïv 2000), prowadzić studia nad etniczną symboliką kultury materialnej (tu prace T. Kosminy nad symboliką stroju i budownictwa), wyodrębnić i zajmować się etnopolitologią „etnokonfliktoznawstwem”, a nawet trudno przetłumaczalnym *etnoderžavoznavstvem*.

Nadal rozwijane są studia historyczno–etnograficzne nad tradycyjną kulturą wiejską. Do najważniejszych monografii z tego zakresu należą prace: M. Tivodar, *Tradicijne skotarstvo ukraïns'kih Karpat drugoï polovini XIX — peršoï polovini XX st.*, Użgorod 1994 i M. Grimič, *Zvičajeve civil'ne pravo ukraïnciv XIX — počatku XX stolittâ*, Kiïv 2006. Liczne są monografie regionów etnograficznych, m.in. Łemkowszczyzny, Polesia, Chełmskiego i Podlasia. Podejmuje się prace nad etnografią komunizmu, np. O Stasûk, *Etnografîâ golodomoru na Podili*, w: „Etnična istoriâ narodiv Ėvropi” nr 19, 2005. Etnologowie ściśle współpracują z folklorystami — folklor słowny ceniony jest jako podstawa i świadectwo żywotności języka ukraińskiego. Warta uwagi jest próba folklorystycznej regionalizacji Ukrainy R. Kirčiva, *13 fol'klornih regioniv Ukraïni*, L'viv 2002. Jednym z przykładów interesującego podejścia do studiów nad folklorem, osadzonym w kontekście życia społecznego wsi i osobowości respondentów, jest praca O. Briciny i I. Golovaży *Prozovij fol'klor sela Ploske na Černigivšini. Teksty ta rozvidki*, Kiïv 2004. Pojawiają się próby objęcia badaniami etnologicznymi zjawisk współczesnego życia codziennego, choć w tym zakresie etnologia ustępuje socjologii i kulturologii. Nie dostrzegłem jednak, w przejranej literaturze, studiów nad niezwykle interesującym poznawczo i ważnym dla ukraińskiej wsi procesem przechodzenia od systemu życia i gospodarki kolchozowej do indywidualnych gospodarstw rolnych, związanym z wieloma trudnościami tak natury technicznej, jak i psychicznej, odbywającym się w warunkach pauperyzacji ludności wiejskiej. Natomiast etnologowie i folklorysty ze Lwowa i Kijowa zajęli się badaniami nad dokumentacją kultury i zjawisk życia społecznego na terenach objętych skutkami katastrofy w Elektrowni Atomowej w Czarnobylu. Nadal tylko w bardzo skromnym zakresie podejmowane są prace nad społecznościami pozaeuropejskimi i brakuje wykładowców z etnologii powszechnej. Nowe

są także rozważania nad metodami i teorią etnologii, nie uprawiane w zasadzie przed rokiem 1991 na terenie Ukrainy, obecnie podejmowane przez nielicznych badaczy (np. M. Tivodar, *Etnologiâ*, Užgorod 1998, 2004, oraz M. Grimič, *Metod, metodika ta metodologiâ v sučasnij etnologičnij nauci*, w: „Etnična istoriâ narodiv Ėvropi” nr 21, Kiïv 2006. Nie wydaje się tłumaczeń na język ukraiński, poza niektórymi pracami C. Lévi–Straussa, klasycznych i współczesnych dzieł antropologii światowej; potrzeby z tego zakresu zaspokajają przekłady na język rosyjski.

Sytuacja po roku 1991 sprzyjała rozwojowi studiów nad historią etnologii ukraińskiej, dostarczających przecież legitymizacji dyscypliny i wyznaczników jej tożsamości oraz podstaw integracji środowiska etnologicznego. Zwrócono się zarówno do dziejów etnologii w XIX, jak i XX wieku. Wiele publikacji poświęcono początkom zainteresowań ludoznawczych i zasłużonym „założycielom” etnologii, rozwijanej przecież w trudnych warunkach braku państwa i podziału oraz przynależności terytorium etnicznego Ukraińców do różnych państw: Imperium Rosyjskiego, Imperium Habsburgów, Związku Radzieckiego i Polski, a także konfliktów etniczno–wyznaniowych. R. Kirčiv opublikował pracę *Etnografično–fol’kloristična diâl’nist’ „Rus’koï trijci”*, Kiïv 1990, zorganizowano wiele konferencji i opublikowano wiele artykułów poświęconych wybitnym uczonym — prekursorom współczesnej etnologii ukraińskiej: P. Czubińskiemu, N. Sumcowowi, F. Wowkowi, I. France, W. Hnatiukowi i innym. O. Sapelâk przedstawiła *Etnografični studii v Naukovomu Tovaristvi im. Ševčenko (1898–1939 r.)*, L’viv 2000, z jego Komisją Etnograficzną niezwykle ważną, w niektórych latach, jako ośrodek ogólnoukraińskich badań etnologicznych. Studia nad historią etnologii ukraińskiej objęły także przeszłość w czasach radzieckich. Wymienić warto z tego zakresu prace: V. Borisenko, na temat tragicznych dla etnologii ukraińskiej lat 20. i 30. XX wieku, *Narisi z istorii ukraińs’koï etnologii 1920–1930 rokiv*, Kiïv 2002, oraz wpływu ideologii przyjmowanej w Związku Radzieckim na koncepcje etnologiczne i folklorystyczne R. Kirčiva „*Radâns’kij fol’klor*” — *real’nist’ či fikciâ?*, „*Narodoznavči zošiti*” nr 5/6, 2004. Ostatnio ukazało się ponadto syntetyczne opracowanie historii etnologii ukraińskiej przygotowane przez R. Kirčiva i V. Gorlenko, do którego autorowi tego tekstu nie udało się jednak dotrzeć.

Znamienna jest pozytywna ocena, w ramach rozważań nad dziejami etnologii ukraińskiej, wkładu ludoznawców i etnologów polskich w poznanie kultury Ukrainy. Zapoczątkowana ona została zresztą, już przed laty, książkami V. Ūzvenko, *Ukraïns’ka narodna poetična tvorčist’ u pol’s’kij fol’kloristici*, Kiïv 1961 i Z. Boltarovič, *Ukraïna v doslidžennâh pol’s’kih etnografiv XIX st.*, Kiïv 1976. Dostrzega się i docenia współdziałanie ukraińskich i polskich etnologów, czego świadectwem są choćby prace: *Muzičnij fol’klor z Polissâ u zapisah F. Kolecci ta K. Mošins’kogo*, red. S. Grica, Kiïv 1995; R. Kirezyw, *Zwiqzek uczo–nych ukraińskich z Polskim Towarzystwem Ludoznawczym*, „Lud” t. 80, 1996, oraz

V. Ūzvenko, *I. Franko: ukraïnn's'ko pol's'ki fol'kloristični wzaêmini*, w: *Ukraïns'ko pol's'ki kul'turni vidnosini XIX–XX stolittâ*, Kiïv 2003. Prace polskich dokumentalistów i badaczy kultury ukraińskiej są obecnie szeroko wykorzystywane, a działalność polskich instytucji etnologicznych, np. Zakładu Etnologii Uniwersytetu Jana Kazimierza, włączana jest do dziejów poznawania tej kultury i rozwoju etnologii na terenie Ukrainy (por. V. Bilous, *Etnografični dosliďžennâ na zahidnoukraïnskikh zemliâh u tretij čverti XIX st.*, L'viv 2000 i S. Makarčuk, *Etnologiâ u L'viv's'komu universiteti*, w: *Etnična kul'tura ukraïnciv*, L'viv 2006). Ważna jest także współpraca z etnologami ukraińskimi nad odkrywaniem nowych źródeł do historii polskich zainteresowań etnograficznych, np. odnalezienie zapomnianych rysunków strojów ludowych (*Zapomniane skarby. Stroje ludowe Polski i Ukrainy w rysunkach J. Głogowskiego i K.W. Kielisińskiego*, oprac. A. Błachowski, R. Czmelyk i L. Bulhakowa–Sytnyk, Lwów–Toruń 2002). Współczesna etnologia ukraińska realizuje także uzasadnioną tezę głoszącą konieczność integralnego traktowania kultury i historii badań w ramach terytorium, obejmującego wszystkie grupy etniczne na nim zamieszkałe.

Istotne zmiany, po przekształceniu się Ukrainy w niepodległe państwo, pojawiły się w kontaktach etnologii ukraińskiej z nauką światową. Były one ograniczane uprzednio głównie do slawistyki, a w jej ramach także folklorystyki, dla której Kijów od dawna był ważnym ośrodkiem badawczym. To ukraińskie instytucje naukowe i uczeni ukraińscy stali się obecnie organizatorami i realizatorami tych kontaktów. Podjęto współpracę z ukraińskimi instytucjami za granicą i badania nad Ukraińcami w diasporze. Na Ukrainie zwoływane są liczne konferencje naukowe z udziałem uczestników z zagranicy, a uczeni ukraińscy wyjeżdżają na także konferencje poza krajem. Publikują oni w zagranicznych wydawnictwach, w tym rosyjskich (m.in. przygotowanie monograficznego tomu *Ukraincy*, red. N.S. Poliščuk i A.P. Ponomarev, Moskwa 2000, wydanego w serii „Narody i kul'tury” Instytutu Etnologii Rosyjskiej Akademii Nauk), a także polskich (choćby w „Ludzie”). Przyjmują do druku w swoich czasopismach artykuły zagranicznych kolegów, m.in. z Polski (np. E. Pietraszka, *Z maršrutnoi ekspedicii po ukraïns'nskomu Polissi*, „Narodoznavči zošiti” nr 1/2, 2004; kilka artykułów L. Mroza i innych polskich etnologów w nr. 3/4 z 2005 roku tegoż czasopisma poświęconym Romom oraz Z. Jasiewicza, *Rozvitok sučasnoi etnologii v Pol'si*, „Narodna tvorčist' ta etnografiâ” nr 4, 2002. Przygotowywane są obecnie trzy zeszyty czasopisma „Narodna tvorčist' ta etnografiâ”, które będą prezentować dorobek etnologii francuskiej, węgierskiej i polskiej. Etnologowie ukraińscy uczestniczą w wielu międzynarodowych organizacjach naukowych, w tym w Międzynarodowej Komisji do Badania Kultury Ludowej w Karpatach (od roku 1993 funkcję Sekretarza Generalnego Komisji pełni prof. S. Pavluk) oraz w Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore, zapewne ze względu na ważną rolę w nim folklorystyki; dotąd jednakże nie ma Narodowej Delegacji Ukrainy w Radzie Stałej International Union of Anthropological and Ethnologi-

cal Sciences. Zawiązywana jest coraz ściślejsza współpraca z nauką polską, która uzyska lepsze warunki rozwoju po podpisaniu przygotowywanych umów między Instytutem Sztuki, Folklorystyki i Etnologii Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie a Instytutem Archeologii i Etnologii PAN oraz między Instytutem Ludoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie a Instytutem Etnologii i Antropologii Kulturowej Uniwersytetu Warszawskiego.

Zdaję sobie sprawę z ograniczonego zasobu materiałów, którymi dysponowałem oraz skrótowości w przedstawieniu problematyki etnologii ukraińskiej. Obraz jest jednakże wyrazisty, etnologia ta jest ważna i interesująca na mapie naukowej Europy. Jest dyscypliną o bogatej tradycji narodowej i dobrze w tej tradycji osadzoną, dysponuje rozbudowaną strukturą instytucjonalną i wieloma ośrodkami oraz licznymi i dobrze przygotowanymi badaczami, realizuje docenianą funkcję edukacyjną, prowadzi wielokierunkowe badania na terenach podlegających istotnym i interesującym poznawczo procesom społeczno-kulturowym, wydaje wiele prac, coraz aktywniej uczestniczy w międzynarodowym życiu naukowym oraz uzyskuje status etnologii narodowej. Współdziałanie ukraińskiej i polskiej etnologii, poprzez wymianę badaczy i publikacji, a przede wszystkim wspólne programy badawcze, mające uzasadnienie tak w przeszłości, jak i wielu wspólnych problemach teraźniejszości, będzie korzystne dla obu tych etnologii.

Zbigniew Jasiewicz

